

DŮCHODOVÁ REFORMA
—
ROLE ČLENSKÝCH STÁTŮ A EU

Mgr. Michal Pohl

Srovnávací studie č. 5.306
leden 2011

Obsah:

1. OBECNÁ HLEDISKA	2
2. SYSTÉMY DŮCHODOVÉHO ZABEZPEČENÍ, JEJICH REFORMA A EU	3
3. MEZE DŮCHODOVÉ REFORMY Z HLEDISKA PRÁVA EU	4
4. ZELENÁ KNIHA O DŮCHODECH	5
POUŽITÁ LITERATURA:	8

1. Obecná hlediska

Demografický vývoj ve většině vyspělých států, mezi které lze zařadit i Českou republiku, spěje k proměně věkové struktury obyvatel. Na základě demografických projekcí Eurostatu¹ lze pravděpodobně očekávat, že se bude snižovat podíl zaměstnaných či jinak ekonomicky aktivních osob na populaci a naopak se bude zvyšovat podíl osob relativně méně ekonomicky aktivních. Důsledkem těchto změn jsou zvýšené tlaky na systémy sociálního zabezpečení, co se týče jejich udržitelnosti. Z tohoto důvodu členské státy vyvíjí snahu přizpůsobit systémy důchodového zabezpečení těmto změnám. Lze tedy říci, že přizpůsobení důchodových systémů demografickému vývoji změnou jejich parametrů či dokonce změnou jejich základních principů vyžadují stále se zvyšující náklady na důchodové zabezpečení související se vzrůstajícím podílem příjemců dávek a naopak s klesajícím podílem příspěvovatelů do systémů.

Penzijní teorie rozeznává v zásadě dvě základní penzijní schémata (z hlediska jejich financování) - průběžně financovaný systém důchodového zabezpečení, tzv. PAYGO (či PAY-AS-YOU-GO) a fondově financovaný. Lze říci, že oba systémy mají společný cíl – zajistit důchodové nároky. Přístupy se však liší. Zatímco PAYGO systém je založen na intergenerační solidaritě, kdy generace v produktivním věku hradí důchody současným důchodcům, přičemž tato generace spoléhá, že její vlastní důchody bude hradit nastupující generace, fondový systém je konstruován jinak. Systém fondového financování spočívá v akumulaci finančního majetku, který je v době odchodu do důchodu vyměněn za anuitu.² Oba systémy jsou postaveny na důvěře; ten první na předpokladu, že budoucí generace bude hradit peníze současným plátcům a ten druhý na předpokladu, že během doby akumulovaný finanční majetek bude v budoucnu proměněn v majetek hmotný (zboží, služby). V této souvislosti je třeba upozornit, na existenci elementárního akademického konsensu, že nejen PAYGO systém je demograficky závislý, ale také že i v rámci fondového financování důchodového zabezpečení je promítnuta věková struktura obyvatelstva.³

Přístup k reformám důchodových systémů se v čase vyvíjí. Tradiční systémy penzijního zabezpečení existující v Evropě, které vycházely především z klasického beveridgovského či bismarckovského modelu (jde o průběžné systémy), byly doplněny i

¹ Dostupné na (www):

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdde511>.

² Anuita je pravidelné plnění po smlouvenou dobu; v oblasti penzijního zabezpečení se zpravidla jedná o pravidelné, doživotní plnění poskytované beneficentovi od odchodu do důchodu do jeho smrti.

³ Srovnej např. *N. Barr. Reforming pensions : myths, truths and policy choices. International social security review*, 55, p. 3 –36, Blackwell Publishing či *Peter Orszag, Joseph Stiglitz. Rethinking pension reforms : 10 myths. In : New ideas about old age security : Toward sustainable pension systems in the 21st century*, Washington DC : The World Bank, pp. 17-62 nebo *Barr Nicholas, Diamond Peter. Reforming Pensions – Principles and Policy Choices. Oxford : Oxford University Press 2008*

novými formami uspořádání, především liberálním chilským modelem založeným především na soukromém individuálním, plně fondovém financování zabezpečení důchodu jedince.

Lze dále říci, že důchodové reformy v průběhu času probíhají, aniž by je široká veřejnost jako reformy vnímala. Z velké většiny se totiž jedná o parametrické reformy důchodových systémů, které jsou součástí běžné sociální politiky. Jako reforma je tedy v tomto smyslu vnímána spíše změna v základních principech či paradigmatech toho kterého důchodového systému.

Velmi významnou roli v reformních procesech hrála a stále hraje Světová banka. V devadesátých letech se pod vlivem studie Světové banky *“Averting the old age crisis: policies to protect the old and promote growth”*, přikláněly mnohé státy k třípilířovému uspořádání svých penzijních systémů. Toto třípilířové uspořádání se skládá ze solidárního, průběžného pilíře, dále z pilíře, který je založen na povinném spoření do privátních penzijních fondů a konečně z doplňkového pilíře založeného na dobrovolném penzijním spoření, přičemž jsou v zásadě možné i jiné varianty uspořádání. K třípilířové variantě se přiklonily zejména některé postkomunistické země, ale také např. Švédsko.

V první dekádě 21. století došlo v souvislosti s kritikou Světové banky ohledně jejího zapojení do reformních procesů k opatrné změně jejího postoje⁴. Ten již nevychází z jediného univerzálního modelu uplatnitelného na všechny národní systémy, ale akcentuje vývojové závislosti jednotlivých národních systémů důchodového zabezpečení a náležitě jim přizpůsobuje také koncepty důchodové reformy.

2. Systémy důchodového zabezpečení, jejich reforma a EU

Vztah EU k důchodovému zabezpečení jedince charakterizuje Listina základních práv EU. Ta v čl. 34 stanoví, že *„EU uznává a respektuje nárok na přístup k dávkám sociálního zabezpečení a k sociálním službám zajišťujícím ochranu v takových případech, jako je mateřství, nemoc, pracovní úrazy, závislost nebo stáří, jakož i v případě ztráty zaměstnání, podle pravidel stanovených právem Unie a vnitrostátními právními předpisy a zvyklostmi.“* V následujícím odstavci pak stanoví, že *“každý, kdo oprávněně pobývá a pohybuje se uvnitř Evropské unie, má nárok na dávky sociálního zabezpečení a na sociální výhody v souladu s právem Unie a vnitrostátními právními předpisy a zvyklostmi.“*

Důchodové zabezpečení představuje pro EU důležitou oblast především proto, že funkce národních systémů důchodového zabezpečení se projevuje i v jiných oblastech, především v oblasti rozpočtové politiky, politiky zaměstnanosti, regulace finančních trhů atd., a naopak.

Odlišný historický vývoj jednotlivých členských států EU byl příčinou vzniku velkého množství specifických systémů důchodového zabezpečení, které fungují na různých principech. Lze sice říci, že systémy v zásadě kopírují některý z klasických evropských modelů (tj. beveridgovský či bismarckovský), nicméně různé přístupy, instituty, či odlišné chápání pojmů vytvořily ve výsledku pestrou mozaiku národních systémů důchodového zabezpečení. Kromě tohoto fenoménu plurality systémů důchodového zabezpečení v rámci EU přistupuje i druhý významný jev, který označujeme jako vývojovou závislost (*path dependency*). Vývojová závislost vychází z vnitřních parametrů systémů důchodového zabezpečení a je s nimi pojmově spjata. Jinými slovy, vývojovou závislost lze charakterizovat jako určitou rigiditu celého uspořádání, jejímž důsledkem jsou značné společenské náklady na fundamentální, paradigmatickou změnu těchto systémů.

⁴ Např. J. Stiglitz, R. Holzmann (red.): *New Ideas about Old Age Security. Toward Sustainable Pension Systems in the 21st Century* či Holzmann, R. and E. Palmer (eds.): *Pension Reform: Issues and Prospects for Non-Financial Defined Contribution (NDC) Schemes*, The World Bank, Washington DC.

Kaleidoskopického charakteru systémů důchodového zabezpečení si je vědoma i EU, a proto se její přístup nezakládá na harmonizaci či unifikaci těchto systémů, ale v souladu s principem subsidiarity na koordinaci tak, jak je to obvyklé na úrovni mezinárodních dohod o koordinaci důchodového zabezpečení. Koordinace spočívá v tvorbě kolizních pravidel, která se používají při střetu jednotlivých právních norem různých právních řádů a na tomto principu je také konstruována současná evropská právní úprava. Kromě koordinace důchodového zabezpečení se v určitých oblastech uplatňuje i harmonizace. To platí především pro regulaci institucí poskytujících zaměstnanecké pojištění či pro oblast nároků z penzijního připojištění pro zaměstnance (či OSVČ) v rámci jejich pohybu v EU.

Jinou charakteristikou přístupu EU je důraz na princip nediskriminace při výkonu práv plynoucích z důchodového zabezpečení. Ostatně, tento princip, původně vyplývající z judikatury Soudního dvora, je kodifikován ve Smlouvě o fungování EU v čl. 8 či v čl. 10.

Se stále užší evropskou integrací se objevují i nová témata související s důchodovými reformami. Pro Českou republiku se jako zřejmě nejnaléhavější v současnosti jeví otázka vztahu nákladů na důchodovou reformu a tzv. maastrichstských konvergenčních kritérií (či kritéria Paktu stability a růstu v případě členů Eurozóny), resp. otázka, zda se tyto náklady mají započítávat do maastrichstských kritérií či nikoliv. V řadě případů se počítá s financováním důchodové reformy i z nestandardních, mimořádných příjmů (např. příjmy z privatizace). Tyto příjmy se na základě současné metodiky nemohou započítávat na příjmovou stranu rozpočtu (jelikož se jedná jen o jednorázový, mimořádný příjem), zatímco na výdajovou stranu se započítají (budou-li využity). Tím by docházelo k účetnímu (nikoli faktickému) zvyšování rozpočtového schodku.

3. Meze důchodové reformy z hlediska práva EU

Co se týče vztahu EU a reformních procesů důchodových systémů z hlediska práva EU, právní rámec tvoří především Smlouva o fungování EU (SFEU). Ta ve svém čl. 2 odst. 4 a čl. 153 odst. 1 písm. c) stanoví, že oblast sociálního zabezpečení, do kterého oblast důchodového zabezpečení spadá, je oblastí ve kterých EU sdílí pravomoc s členskými státy. Vzhledem ke značné politické citlivosti byly zakotveny do SFEU některé omezující klauzule. Jde především o čl. 153 odst. 2 písm. b) třetí odrážka, která stanoví zpřísněnou proceduru pro přijímání směrnic harmonizujících právní předpisy členských států tím, že pro přijímání vyžaduje zvláštní legislativní postup spočívající v jednomyslném rozhodování. Druhé omezení vyplývá z čl. 153 odst. 4, který stanoví, že předpisy přijaté v rámci pravomoci EU v oblasti sociální politiky nemohou zasahovat do práva členských států stanovit si vlastní základní zásady fungování systémů sociálního zabezpečení včetně důchodového zabezpečení. Tyto předpisy dále nemohou významně ovlivňovat finanční rovnováhu těchto systémů.

Další skutečností související s důchodovou reformou v ČR a jejím evropským kontextem je rozsudek Soudního dvora C-343/08. Soudní dvůr v něm stanovil, že Česká republika nesplnila svou povinnost řádně transponovat směrnicí týkající se činnosti institucí zaměstnaneckého důchodového pojištění. Byť Česká republika částečně uvedla své vnitrostátní předpisy do souladu s touto směrnicí prostřednictvím zákona č. 340/2006 Sb., o činnosti institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění z členských států Evropské unie na území České republiky, z pohledu Soudního dvora tak neučinila dostatečným způsobem.

Diskusi ohledně budoucí role EU v oblasti důchodového zabezpečení iniciovala Komise v létě tohoto roku prostřednictvím své zelené knihy⁵ s názvem „Na cestě k přiměřeným, udržitelným a spolehlivým důchodovým systémům v Evropě.“ Podle legislativního plánu Evropské komise bude na tuto zelenou knihu navazovat v roce 2011 bílá

⁵ KOM(2010) 365 v konečném znění.

kniha. Podoba Bílé knihy o důchodech se bude odvíjet především od podnětů všech zainteresovaných subjektů v reakci na témata nastíněná právě v zelené knize.

4. Zelená kniha o důchodech

Zelená kniha s podtitulem „Na cestě k přiměřeným udržitelným a spolehlivým důchodům“ je dokument, jehož hlavním cílem je nastínit budoucí roli EU v oblasti důchodového zabezpečení a definovat vztah EU a členských států na tomto poli⁶.

V úvodní části Komise především zdůrazňuje výsadní úlohu členských států v oblasti důchodového zabezpečení. Úlohu EU Komise spatřuje především v řešení společných témat, přičemž hlavním a osvědčeným nástrojem zůstává koordinace. Komise zastává integrovaný přístup, který by měl spočívat zejména v propojení oblasti důchodového zabezpečení se strategií Evropa 2020.

Druhá část zahrnuje klíčové úkoly. Podle Komise je klíčovým úkolem reakce na proměny struktury společnosti. Ty souvisí nejen se stárnutím obyvatelstva, ale také s proměnami na trhu práce, či proměnami v tradičním uspořádání rodin. Stárnutí obyvatelstva, kdy poměr lidí v produktivním věku vůči lidem starším 65 let se bude zmenšovat, bude vytvářet tlak na průběžné systémy, co se týče jejich udržitelnosti. Na druhou stranu Komise zdůrazňuje že, ani fondové systémy se nevyhnou negativním důsledkům souvisejících se stárnutím obyvatelstva. Mnohé členské státy EU v reakci na tyto trendy již přijaly změny v systémech důchodového zabezpečení. Podle Komise se mezi hlavní trendy v této oblasti řadí podpora setrvání zaměstnanců na trhu práce, diverzifikace v rámci systémů důchodového zabezpečení (tj. přechod k vícepilířovým systémům), rozšiřování důchodových práv, akcent na genderovou dimenzi či přesouvání odpovědnosti a rizik ze státu na občany.

Významnou skutečností související s důchodovým zabezpečením je finanční a hospodářská krize. Důsledky hospodářské krize prohloubily problémy se stárnutím obyvatelstva. Krize zároveň poukázala na úzkou provázanost systémů důchodového zabezpečení a finančního trhu. Dopad, který měla jak na průběžné systémy, tak na systémy fondové, podle Komise ukázal, jak spojitě tyto dvě nádoby jsou. Ačkoliv Komise uznává, že přechod na fondové financování může ulevit průběžným systémům, zároveň však upozorňuje na fiskální rizika spojená s daňovými úlevami či dvojitými platbami. V souvislosti s finanční krizí a s tím souvisejícím propadem hodnoty aktiv Komise také poukazuje na snížení solventnosti fondových systémů. Kromě těchto přímých dopadů finanční krize bude podle Komise také nezbytné v reformních procesech zohledňovat situaci zaměstnanců, jejichž pracovní historie je poznamenána nezaměstnaností či zkrácenými pracovními úvazky.

Podle závěrů Komise finanční a hospodářská krize odhalila skutečnosti, na jejichž základě přistoupily k dřívější reformní agendě nové priority. Jedná se o zastřešující otázky přiměřenosti důchodů a otázky udržitelnosti důchodů, dále o otázku rovnováhy mezi odpracovanými roky a roky v důchodu, o odstraňování překážek mobility v EU a o spolehlivost a transparentnost důchodů.

Co se týče otázek přiměřenosti a udržitelnosti, Evropská komise je považuje za dvě strany téže mince. Přiměřenost důchodů se má vztahovat především k lepšímu přístupu k doplňkovým systémům, k započítávání náhradních dob či k zajištění minimálních důchodů. V případě fondových systémů je předpokladem přiměřenosti důchodů rozložení rizik včetně využívání výhod kolektivního pojištění. Udržitelnost důchodů spočívá především ve výdajovém rámci a úzce souvisí i s přiměřeností – pokud budou důchody dlouhodobě

⁶Problematikou penzí se zabývá také společná zpráva Výboru pro sociální ochranu a Výboru pro hospodářskou politiku o důchodech z května 2010 (dostupné na (www): http://europa.eu/epc/pdf/interim_epc-spc_joint_report_on_pensions_final_en.pdf).

neudržitelné, nadcházející generace nebude čerpat přiměřené důchody. Podle Komise je třeba pokračovat v opatřeních, které zajistí udržitelnost důchodů, zahrnujíc v to i opatření k vytváření růstového potenciálu Unie a podporu zaměstnanosti. V této souvislosti klade Komise v diskursivní části otázku, zda by EU měla pracovat na lepší definici přiměřených důchodů. Další otázkou vůči dotčeným subjektům je, zda je současný důchodový rámec pro zajištění udržitelnosti dostatečný a jak může EU podpořit úsilí členských států o posílení přiměřenosti svých důchodů.

Pokud jde o rovnováhu mezi odpracovanými roky a odchodem do důchodu, je pro udržitelnost důchodů nezbytné zajistit úměru mezi dobou strávenou v zaměstnání a dobou v důchodu. Hlavním nástrojem by měla podle Komise být opatření umožňující setrvání starších osob na trhu práce. Ta by měla zahrnovat opatření umožňující přístup k rekvalifikaci, k vzdělávání či k trhu práce pro všechny bez rozdílu věku. Dále by se mohlo jednat o finanční či sociální pobídky k práci, o změnu pracovních podmínek na pracovištích tak, aby to vyhovovalo i starším zaměstnancům či o opatření v oblasti zdraví umožňující zaměstnancům déle setrvat v zaměstnání. V souvislosti se vztahem důchodového věku a odpracovanými roky klade Komise v diskursivní části otázku, zda by neměly být do důchodových systémů zapracovány automatické mechanismy, které by braly tyto skutečnosti v úvahu, a jakou úlohu by v tomto ohledu měla hrát EU. Další otázkou je, jak využít strategii Evropa 2020 k podpoře těchto opatření.

Rozsáhlou část zelené knihy o důchodech tvoří kapitola věnovaná odstraňování překážek mobility v EU v souvislosti s důchody. Významným úspěchem bylo podle Komise přijetí směrnice o institucích zaměstnaneckého pojištění⁷, ačkoliv přeshraničnímu poskytování služeb brání stále překážky⁸. Nicméně podle názoru Komise by bylo vhodné sjednotit také účetní a některé daňové standardy, které se týkají oblasti působnosti této směrnice. V této souvislosti klade Evropská komise otázku, jakým způsobem by měla být směrnice o činnostech institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění (IZPP) změněna, aby se zlepšily podmínky pro přeshraniční činnost.

V oblasti mobility důchodů je činnost EU vymezena především novými nařízeními č. 883/2004 a č. 987/2009. Protože se tato nařízení vztahují pouze na povinné a zaměstnanecké systémy, Komise pokládá za vhodné, aby v zájmu mobility podobná pravidla platila i pro doplňkové penzijní systémy. Ačkoliv byla tato pravidla navržena již v roce 2005, příslušná směrnice nebyla ani po revizi zatím schválena. V souvislosti s těmito skutečnostmi klade Evropská komise otázky týkající se její působnosti v oblasti mobility důchodů (např. minimální standardy pro přenositelnost práv, vytváření databází apod.).

Dalším důležitým tématem je spolehlivost a transparentnost důchodů spolu s lepšími informacemi a povědomím. Toto téma souvisí především s přechodem od dávkově definovaných systémů do příspěvkově definovaných, čímž dochází k přesunu rizik směrem k zaměstnancům. Prioritou je tak snižování rizik ve všech oblastech prostřednictvím široké škály nástrojů – od využívání záruk minimální návratnosti či vytváření portfolií přizpůsobených životnímu cyklu po kolektivní sdílení rizik prostřednictvím hybridních systémů. S odvoláním na politické diskuse na mezinárodní úrovni bude podle Komise také vhodné revidovat regulaci příspěvkově definovaných schémat, především v oblasti správy, řízení rizik apod. V této souvislosti Komise pokládá otázku, zda je tato revize nezbytná a jaké konkrétní prvky by měly být revidovány.

⁷ Směrnice Evropského parlamentu a Rady 2003/41/ES o činnostech institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění a dohledu nad nimi.

⁸ Soudní dvůr EU v rozsudku C-343/08 konstatoval, že Česká republika nesplnila svou povinnost řádně transponovat směrnici.

S transparentností důchodů jsou úzce spjaty otázky solventnostního režimu pro penzijní fondy. V zásadě jde o přijetí pravidel, která by byla shodná se solventnostními pravidly, která budou aplikována na životní pojišťovny v souladu se systémem Solventnost II⁹. Tento režim by se podle Komise mohl stát dobrým výchozím bodem, nicméně konečná podoba bude záležet na konsensu. Podoba rovnocenného solventnostního režimu je také předmětem otázky Komise v diskursivní části.

Dalším tématem souvisejícím se spolehlivostí je řešení rizika platební neschopnosti zaměstnavatele u zaměstnaneckých penzijních systémů. To je upraveno směrnicí o platební neschopnosti¹⁰, nicméně možnosti zaměstnanců realizovat své nároky vůči zaměstnavateli v platební neschopnosti se v jednotlivých členských státech liší. Komise v této souvislosti klade otázku, zda by ochrana poskytovaná právními předpisy EU v případě platební neschopnosti zaměstnavatelů přispívajících na důchod měla být zlepšena a pokud ano, jak.

Transparentnost a informace jsou nezbytným předpokladem k učinění kvalifikovaného rozhodnutí. Srozumitelnost a srovnatelnost informací, jakožto finanční vzdělávání a rozšiřování ekonomického povědomí by měla být součástí přechodu k příspěvkově definovaným schémátům. V této souvislosti se Komise zainteresovaných subjektů dotazuje, zda existuje potřeba modernizovat požadavky na poskytování informací ohledně penzijních produktů, popř. zda by EU měla vyvinout společný přístup k základním informacím o možnostech účasti a výběru v oblasti investic.

Z kvalitativního hlediska lze říci, že zelená kniha o důchodech přináší dobře zpracovaný analytický text. Nesoustředí se pouze na některé vybrané aspekty, ale vyčerpávajícím způsobem zohledňuje představitelné elementy, které souvisí se vztahem EU k důchodovému zabezpečení. Zelená kniha se zabývá nejen riziky či nejistotami průběžných důchodových systémů, ale přináší také analýzu rizik příspěvkově definovaných fondových systémů. Lze dokonce říci, že právě na rizika příspěvkově definovaných systémů je v tomto dokumentu kladen důraz, především ve vztahu k institucím zaměstnaneckého penzijního pojištění. Vzhledem ke skutečnosti, že v České republice prozatím neexistuje plně funkční rámec pro činnost institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění, který by byl v souladu s unijními požadavky, nezdají se některé otázky, jimž se zelená kniha o důchodech věnuje, naléhavé. Nicméně je třeba vzít v potaz rozsudek Soudního dvora EU C-343/08, jehož důsledkem bude zřejmě vytvoření rámce pro fungování institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění.

Vzhledem k tomu, že významná část členských států zavedla do svého penzijního systému individuální fondový pilíř¹¹, přičemž v ČR se jeho zavedení v souvislosti s důchodovou reformou také zvažuje, je z hlediska budoucí právní úpravy možné, že EU bude vyvíjet snahu o regulaci nejen institucí zaměstnaneckého penzijního pojištění, ale také institucí individuálního penzijního pojištění.

K zelené knize o důchodech byla 29. října tohoto roku Evropskou komisí uspořádána odborná konference. Lze říci, že většina zainteresovaných subjektů se shodla na tom, že role EU by měla spočívat převážně v koordinaci, měla by pomáhat sdílet ověřené postupy a informace, doporučovat minimální standardy a vykonávat poradní funkci. Komisař pro zaměstnanost, sociální záležitosti a rovnost příležitostí Lászlo Ándor ve svém závěrečném slovu na této konferenci deklaroval, že efektivita důchodové reformy mimo jiné závisí na

⁹ Směrnice 2009/138/ES o přístupu k pojišťovací a zajišťovací činnosti a jejím výkonu (Solventnost II).

¹⁰ Směrnice 2008/94/ES o ochraně zaměstnanců v případě platební neschopnosti zaměstnavatele.

¹¹ Např. Slovensko, Švédsko, Maďarsko, Bulharsko, atd.

shodě se sociálními partnery a dalšími zainteresovanými subjekty, přičemž zdůraznil, že veškeré změny by měly být jasné a transparentní ohledně budoucích penzijních nároků.

Použitá literatura:

Barr Nicholas. Reforming pensions : myths, truths and policy choices. International social security review, 55, p. 3 –36, Blackwell Publishing

Barr Nicholas, Diamond Peter. Reforming Pensions – Principles and Policy Choices. Oxford : Oxford University Press 2008

Barr Nicholas, Diamond Peter. Pension Reform: A Short Guide. Oxford : Oxford University Press 2010

Holzmann R. and Palmer E. (eds.): Pension Reform: Issues and Prospects for Non-Financial Defined Contribution (NDC) Schemes, The World Bank, Washington DC.

Orszag Peter, Stiglitz Joseph. Rethinking pension reforms : 10 myths. In : New ideas about old age security : Toward sustainable pension systems in the 21st century, Washington DC : The World Bank, pp. 17-62

Stiglitz J., Holzmann R. (red.): New Ideas about Old Age Security. Toward Sustainable Pension Systems in the 21st Century

Tröster Petr a kolektiv. Právo sociálního zabezpečení. Praha : C.H.Beck 2008